

EL TERRITORI, AQUEST GRAN INCONEGUT

Lluís CASASSAS i SIMÓ

S'ha afirmat sovint que les Lleis d'ordenament territorial de Catalunya aprovades majoritàriament pel Parlament el mes d'abril no resoldran els problemes reals de la Catalunya d'avui. Malgrat que declaracions optimistes interessades vulguin presentar una contentació general, moltes vegades sembla, també, com si els acords presos haguessin desenterrat velles controvèrsies que semblava que el temps transcorregut i l'evolució del pensament científic ja havien esmorteït. I és que malgrat els 313 articles de la Llei Municipal i de Règim Local i les seves disposicions finals, addicionals i transitòries; que malgrat els 47 articles de la Llei d'ordenament comarcal amb les seves corresponents disposicions addicionals, transitòries i finals, i que malgrat la Llei d'actuacions públiques especials a la conurbació de Barcelona, el debat sobre la divisió territorial no ha fet més que començar. Potser es pot dir que el veritable debat no s'ha interromput perquè les Lleis citades no han donat respostes totalment vàlides a les qüestions que ara hi ha plantejades ja que en les seves parts més fonamentals intenten donar solucions als problemes generals del territori consolidant defectes existents o institucionalitzant els resultats de la Ponència del 32, obtinguts en un altre context polític, econòmic, social i cultural, i elaborats de cara a resoldre uns altres problemes que no tenen gaire coses a veure amb els actuals.

Aquest debat revifat no és conjuntural, sinó que entronca amb

els plantejaments més seriosos del pensament territorialista modern. Així, ja l'any 1981, Josep M. Carreras i Puigdemolles afirmava:

«La Divisió feta el 1932, en vigor de 1936 a 1939, no és administrativa-ment aplicable. (...) Cal fomentar la necessitat de revisió en els canvis socials, econòmics i polítics que s'han produït: increment important dels desequilibris territorials i de la macrocefàlia barcelonina, problemes d'abastament d'aigua i d'energia, noves vies i sistemes de comunicació, canvis en el sector industrial (increment de les dimensions de les empreses, especialització i diversificació de la producció, major dependència exterior, noves necessitats de localització, noves fonts d'energia, etc.), en el sector agrícola (disminució de la població activa del sector, noves tècniques de cultiu, mecanització, noves tècniques de comercialització, etc.), en el comerç (increment i diversificació del consum, noves estructures comercials tant a l'engròs com a la menuda, etc.), l'augment de la motorització privada, el desenvolupament del sector turístic, tant pel que fa al provinent de l'estranger com al de l'interior, i tantes altres coses que han canviat fortament en els darrers cinquanta anys. Tot això ha comportat un canvi en el sistema de ciutats i pobles de Catalunya i les seves relacions, que es reflecteix precisament en uns espais polaritzats concrets que d'alguna manera foren els que determinaren les comarques de 1936 i que ara són prou diferents».

Possiblement, un dels canvis més considerables ha estat l'augment, en molts casos, de la inoperància municipal -deguda a la migradesa econòmica i demogràfica del municipi o la grandària dels problemes derivats del seu creixement més recent- que ha fet créixer el sentiment de la necessitat de cercar formes o institucions més eficaces.

«És evident -afirmava Carreras Puigdemolles en l'article de 1981- que part dels nostres municipis actualment no poden portar endavant les funcions que els encomana la llei; aquest problema no deriva únicament de la manca de recursos econòmics, sinó també perquè les seves dimensions no els permeten de dotar-se d'una estructura administrativa i tècnica suficient i perquè el correcte desenvolupament de molts dels serveis requereix un àmbit territorial superior. També trobem uns problemes a l'altre extrem, amb municipis massa grans, amb massa gent; els manca espai i el nivell de participació i de control de la gestió per part de la població és baix».

I, en el mateix sentit, es manifestava Josep Mir i Bagó, ja en 1979, quan deia que

«La manca de capacitat dels municipis ha estat tradicionalment, i ho continua essent, un factor que justifica el desapoderament dels ajuntaments a favor de les diputacions i de l'administració de l'Estat, a més d'accentuar llur dependència respecte de les instàncies polítiques i administratives superiors. Aquesta ha estat una constant històrica invariable des de mitjan segle passat, de la qual podem deduir que si volem una administració local amb atribucions considerables, cal articular entitats realment sòlides».

La cerca de les «entitats realment sòlides» portà alguns autors a la defensa de la divisió comarcal. D'altres, en canvi, proclamaren la necessitat de «supressió dels municipis més inviables». Cap de les dues sembla ajustar-se a la realitat catalana. Josep Mir assenyalava que

«La via d'enfortiment dels municipis que tradicionalment ha estat utilitzada a Espanya és la de fusionar diferents municipis petits a fi de constituir-ne un de més fort. És aquesta una política que veiem ben poc encertada: per una banda, no és gens clar que de la suma de diferents municipis pobres en puguï sortir un de fort; per l'altra, la supressió de municipis és una mesura impopular, que sovint crea greus conflictes. I és que cal tenir en compte que el municipi no sols és una eina de prestació de serveis: abans que res, és un mitjà de representació i d'autogovern d'un poble; i tot poble, per petit que sigui, té dret a reclamar aquesta eina de representació política i autoorganització de la convivència».

Ací cal pensar que l'aprofundir l'anàlisi d'algun sector de Catalunya comporta l'haver-se de plantejar una sèrie de qüestions que no sempre tenen fàcil resposta. Per exemple, al pensar en la defensa dels municipis, que s'acaba de justificar, seria interessant de preguntar-se de quines unitats territorials es parla. Perquè, si es fa referència als municipis actuals

(«els àmbits municipals actuals no són adequats. Cal eixamplar-los i escalonar-los convenientment» (1980) «Existeixen massa municipis. I, sobretot, el major nombre dels municipis tenen una població escassa i, en conseqüència, una manca de mitjans tècnics, econòmics, burocràtics, per a prestar els serveis mínims indispensables a la població. A més, encara que, excepcionalment, els fossin facilitats els mitjans necessaris, la dimensió de la població i del territori fa moltes vegades impossible una gestió eficaç». Enric Argullol (1980)).

hom troba que sovint són conjunts formats per pobles, agregats, partides, despoblats, quarters o quadres, o caseries, alguns dels quals tenen forta tradició històrica o bé mantenen una certa potència o personalitat econòmica o homogeneïtat social i consciència de la seva individualitat. ¿Es pot oblidar que si aquests nuclis ara no figuren a la llista de municipis catalans és com a resultat d'una política «que veiem ben poc encertada» que ha durat fins ara? Pel que pertoca a la Conca de Barberà, la reducció ha estat notable: veure en els annexs 1 i 2 la relació de les unitats de població de la Conca del 1936, llur evolució al llarg del temps i llur distribució geogràfica.

¿És que a Catalunya hi ha pobles «sortosos», de primera, i d'altres «malaurats», de categoria inferior?

«Tot poble, per petit que sigui, té dret a reclamar aquesta eina de re-

presentació política i d'autoorganització de la convivència».

Ja es veu, doncs, que l'anàlisi «de baix a dalt» del territori català ja comença amb una qüestió difícil de resoldre (té connotacions polítiques, jurídiques, econòmiques, constitucionals, d'orgull o vanitat local...): és la que deriva de l'actual mapa municipal. La solució que s'hi doni serà la primera d'un seguit de respostes difícils que no es podran ometre si es vol que la divisió territorial sigui eficaç, duradora i acceptada. Deia el jurista Tomàs Pou i Viver a les Jornades sobre l'Estatut de 1980, que

«Cal tenir present que la nova organització territorial serà un tema polèmic en el país. Per consegüent, aquest tema cal resoldre'l de forma que creï els menys problemes possibles.

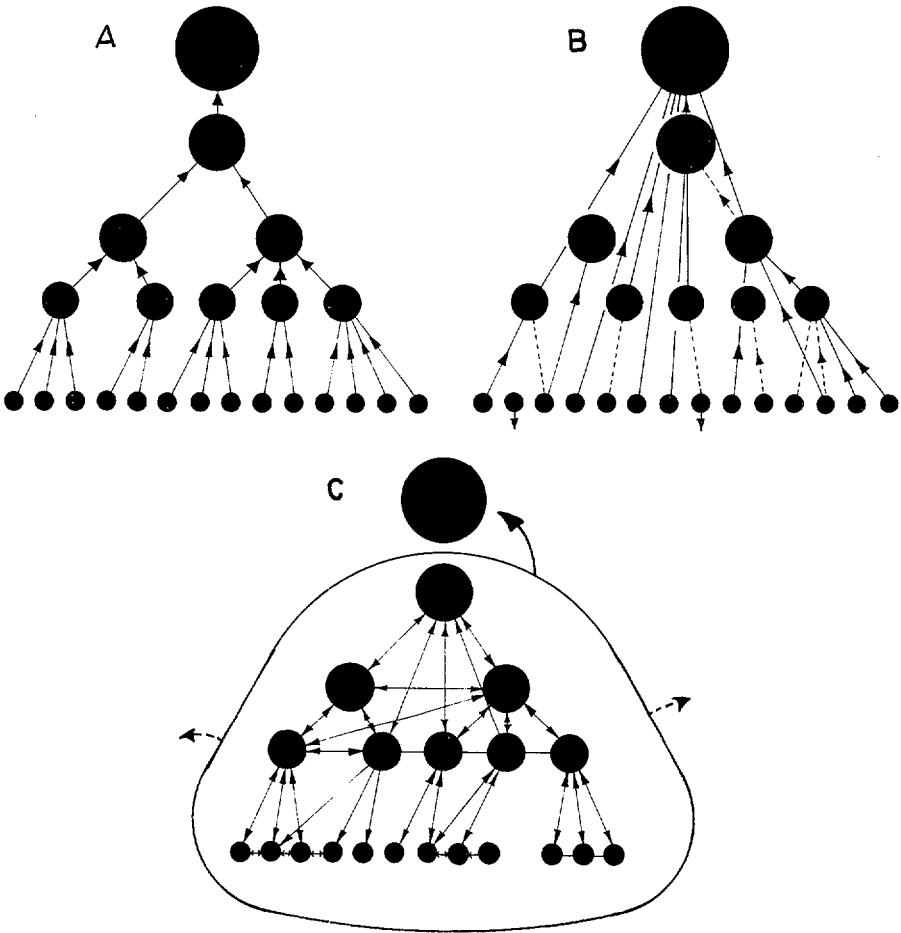
Pel que fa referència a la defensa de l'organització comarcal, hom troba una quantitat força considerable d'autors que l'accepten i que ja l'acceptaven abans de la promulgació de l'Estatut actual com a «organització més adaptada a les característiques nacionals de Catalunya». Són autors que, almenys, accepten el principi «comarcalista», encara que emetin judicis molt crítics referents a la Divisió Territorial de 1936.

I és aquesta acceptació que caldria analitzar. Tot i que la llargada d'aquest article només permetrà una anàlisi no fàcil.

Cal pensar que l'auge comarcalista, històricament és coetani de l'enfortiment de les oligarquies locals -mercantils, financeres, artesanes, agràries, intel·lectuals- producte, al seu torn, de l'auge econòmic que s'experimentà a Catalunya la segona meitat del segle passat. Paral·lelament, el catalanisme polític que es començà a formular defensà l'establiment d'un estat nacional fort, unicompetencial, ésser superior de les desavinences socials. Aquestes són les característiques típiques de l'estat jacobí, punt d'unió de les idees clàssiques del renaixement i de la pràctica política i «estatal» sortida de la revolució francesa. Aquest pensament unificador portava a conferir a Catalunya tots els atributs corresponents a un instrument polític que s'havia d'enfrontar a un Estat que feia catúfols: Catalunya havia d'ésser una entitat centralitzada, jerarquitzada, omnipresent, omnipotent i, tal com s'ha dit, omnicompetencial.

L'organització territorial s'efectuava «de dalt a baix» i la comarca hauria d'ésser un instrument del govern que seria un organisme el més fort possible, en aquestes etapes de reconstrucció nacional. Les comarques hauran d'ésser, doncs, reflex d'aquesta entitat superior: seran centralitzades i jerarquitzades i tendiran a l'acumulació de les competències municipals.

El pensament comarcalista tradicional ha encunyat aquest model de comarca que, segons els casos, ha pogut ésser presentada com a

L'EVOLUCIÓ DE L'ESTRUCTURA TERRITORIAL:

- A) L'estructura tradicional comarcal, jerarquizada (fins a 1950 aprox.). L'ordre jeràrquic, de dalt a baix: Barcelona, centre de vagueria/regió, centre «comarcal», centre «rodal», municipi.
- B) L'estructura polaritzada (1950-1975 aprox.): L'ordre tecnocràtic, dels pols de creixement i desenvolupament correspon al buidat del pobles petits, a la debilitació de les relacions entre municipis, a l'enfortiment dels lligams de dependència i submissió amb el «centre».
- C) L'estructura interconnexionada (després de 1975/1978): L'ordre és més igualitari i democràtic. Enfortiment de les interconnexions entre municipis, desaparició dels nuclis «buidats» i creació d'unitats supramunicipals a penes sotmeses a condicionants físics. A voltes, intercomarcals.

comarca natural o històrica, administrativa, funcional, polaritzada, centre de control popular, urbana, etc. Ha estat un model que ha penetrat profundament la consciència de la gent de tal manera que fou aquesta idea la que assumí la Ponència de la Divisió Territorial a l'etapa republicana, amb els seus màxims representants, els Ponents Pau Vila i Josep Iglésies.

Ací no s'entrarà en l'anàlisi del projecte de la Ponència que ja és prou conegut. Només convindria assenyalar dos fets: l'encàrrec del govern de la Generalitat fet als ponents era de *definir les unitats més idònies per a l'administració de les competències públiques centrals* (de la Generalitat); el treball s'efectuà mitjançant l'aplicació d'un mètode i amb l'anàlisi minuciosa del territori. Foren vint mesos de treball incessant que culminà en l'elaboració d'un projecte acompanyat d'un mapa comarcal de Catalunya amb trenta-vuit comarques «administratives» calcades, ben bé, dels partits judicials establerts per la Reina Regent l'any 1834.

En aquest punt caldria deixar ben clar que el mapa de les trenta-vuit comarques *no és el mapa de Pau Vila*, malgrat que autoritats i mitjans de comunicació s'entesten en afirmar-ho, sinó que és *el mapa elaborat pel conjunt de la Ponència* després de llargues deliberacions i regateigs i com a fruit d'un compromís polític. El *mapa de Pau Vila* és el que presentà a la conferència que havia pronunciat a la Casa del Vallès de Barcelona a finals de desembre de l'any 1930, per tant, mesos abans de la proclamació de la Segona República i de la creació de la Ponència pel Govern provisional de la Generalitat. El *mapa de Pau Vila* -que no condicionà gens ni mica els treballs de la Ponència per expressa voluntat dels ponents- contenia diferències notables amb el que finalment fou aprovat: Baix Ebre inclou les terres que després constituïrien el Montsià; la Ribera d'Ebre inclou la Terra Alta; el Baix Camp inclou el Priorat; l'Alt Camp inclou la Conca de Barberà i el Tarragonès; els dos Penedès i el Garraf formen una sola comarca; el Solsonès apareix repartit entre Bages i Berguedà; la Segarra és molt més extensa; el Gironès està inclòs a la Selva; apareix l'Urgell Mitjà que està format per les terres de Ponts i d'Artesa, etc. Fou una proposta «administrativista» raonada i que causà gran impacte: fou el primer mapa presentat, dibuixat i comentat després del de Font i Sagué a *Determinació de les comarques naturals i històriques* de 1897, però *no cal confondre'l amb el de la Ponència* que després es popularitzà i que ara es vol implantar després d'uns retocs de detall.

Però és ben clar que aquesta operació de remodelatge no pot amagar que es tracta d'establir un mapa amb unes comarques no adients a la situació actual. Molts autors ja havien alertat dels perills que podrien derivar d'una acceptació mimètica, degut als canvis ocorreguts durant el mig segle transcorregut des de la proposta. ¡Què no

s'hauria de dir al pensar que a aquestes entitats de debò els convindria l'apel·latiu d'històriques perquè en els seus trets generals foren definides en el moment de la divisió espanyola de partits judicials en temps de Maria Cristina, la Reina Regent!

Cantallops i Solé Sabarís a la Seu ja havien posat de relleu els canvis ocorreguts que feien preguntar-se

«fins a quin punt és vàlida aquella divisió, car les circumstàncies actuals han produït transformacions importants que afecten la distribució de la població... (...), transformacions que poden canviar els factors en què es recolzava aquella anàlisi» (la de la Ponència). Lluís Solé, 1976.

En els darrers quaranta anys, la societat catalana ha experimentat canvis notables. Els canvis no solament s'han produït en els aspectes que foren considerats com a determinants per la Ponència de la Generalitat que estudià la divisió territorial de Catalunya. També s'han produït fenòmens nous, no tipificats encara el 1936, que segurament haurien estat tinguts en compte per la Ponència si, en aquell moment, s'haguessin plantejat amb l'amplitud i la intensitat que tenen actualment. Tant els uns com els altres obligarien a reconsiderar avui (...) la divisió territorial per a l'administració moderna del país. Qüestions com l'increment i la nova distribució de la població, els canvis experimentats per l'agricultura (...) són les que m'interessen portar avui ací, encara que sigui breument, per considerar com han repercutit o poden repercutir en l'administració del territori». Lluís Cantallops, 1976.

Durant quaranta anys s'han anat repetint aquestes advertències i s'han anat posant les bases d'una nova anàlisi. Escrits de l'Enric Argullol, de Josep M. Carreras i Puigdengolas, de Lluís Casassas, de Joaquim Clusa, de Manuel Ribas i Piera, de Josep Mir, de Ricard Serra, de Solà-Morales, etc. insisteixen en la necessitat d'efectuar un nou reconeixement del territori, obligat pels canvis que hi han ocorregut: «si bé és veritat que el territori no canvia, sí que ho ha fet l'ús que els ciutadans fan d'ell».

Però sembla que es pot afirmar que el més important és que els canvis no han estat considerables només a les carreteres, a l'aparició dels nous habitatges o als emplaçaments industrials, per exemple, sinó també i especialment a les idees.

Avui, el territori *no és sentit de forma vertical i jerarquitzada*, sinó com un conjunt d'entitats iguals que es senten protagonistes i volen el seu reconeixement. Els municipis, els pobles agregats, els barris i les barriades de les ciutats més grans, les caseries disperses, algunes noves urbanitzacions i polígons, se senten cèl·lules més properes al ciutadà, amb més possibilitats de participació i de control. El problema actual que s'ha de resoldre no és el de crear entitats més grans, més allunyades del ciutadà, afavoridores de macrocefàlies i de

concentració de poder, sinó el d'enfortir els municipis per facilitar el seu protagonisme. De fet, tots els assaigs fets fins ara de col·laboració intermunicipal, de suma d'esforços o de mancomunitat tendeixen a proporcionar al ciutadà l'instrument participatiu i eficaç que necessita, sense retallar ni un bri les competències locals.

L'obra de Lluch i de Nel·lo d'edició d'estudis, propostes i documents elaborats durant més de quaranta-quatre anys com a parts del Debat de la Divisió Territorial ens mostra una bona part dels esforços fets per introduir racionalitat a la discussió, per buidar-la de fantasies voluntaristes i per apropar-la a la realitat, amb estudis rigorosos, moltes vegades carregats d'imaginació i sempre amb un afany de perfeccionament.

Sembla com si aquest esforç hagués estat menystingut a l'hora de redactar les noves Lleis perquè s'ha retornat a plantejaments obsolets, sense empena renovadora, en plena inèrcia mental eixarreïda. També és preocupant que la comunitat científica catalana actual, que disposa d'una herència tan rica i que hom pot considerar capdavantera en l'estudi de les quèstions territorials hagi romàs en general, silenciosa davant el rebuig de tota la seva producció, com si de sobte s'hagués esmussat la seva gosadia.

El Debat de la Divisió Territorial és viu, encara. Cal conèixer en detall la realitat. El territori català s'ha d'estudiar i cal comprendre bé els mecanismes del seu funcionament i conèixer bé els obstacles que s'oposen a que el ciutadà, en el su marc més immediat, pugui contribuir a la millora de la qualitat de vida col·lectiva.

ANNEX 1

UNITATS DE POBLACIÓ DELS MUNICIPIS DE L'ACTUAL CONCA DE BARBERÀ I LLUR EVOLUCIÓ AL LLARG DELS ÚLTIMS SEGLES

(1: fogatge de 1365; 2: Cens del Comte de Floridablanca de 1787; 3: Cens de Vicente de Frígola de 1819; 4: primer cens «modern» de l'Estat espanyol de 1857; 5: Cens general de 1950; 6: darreres dades censals 1986).

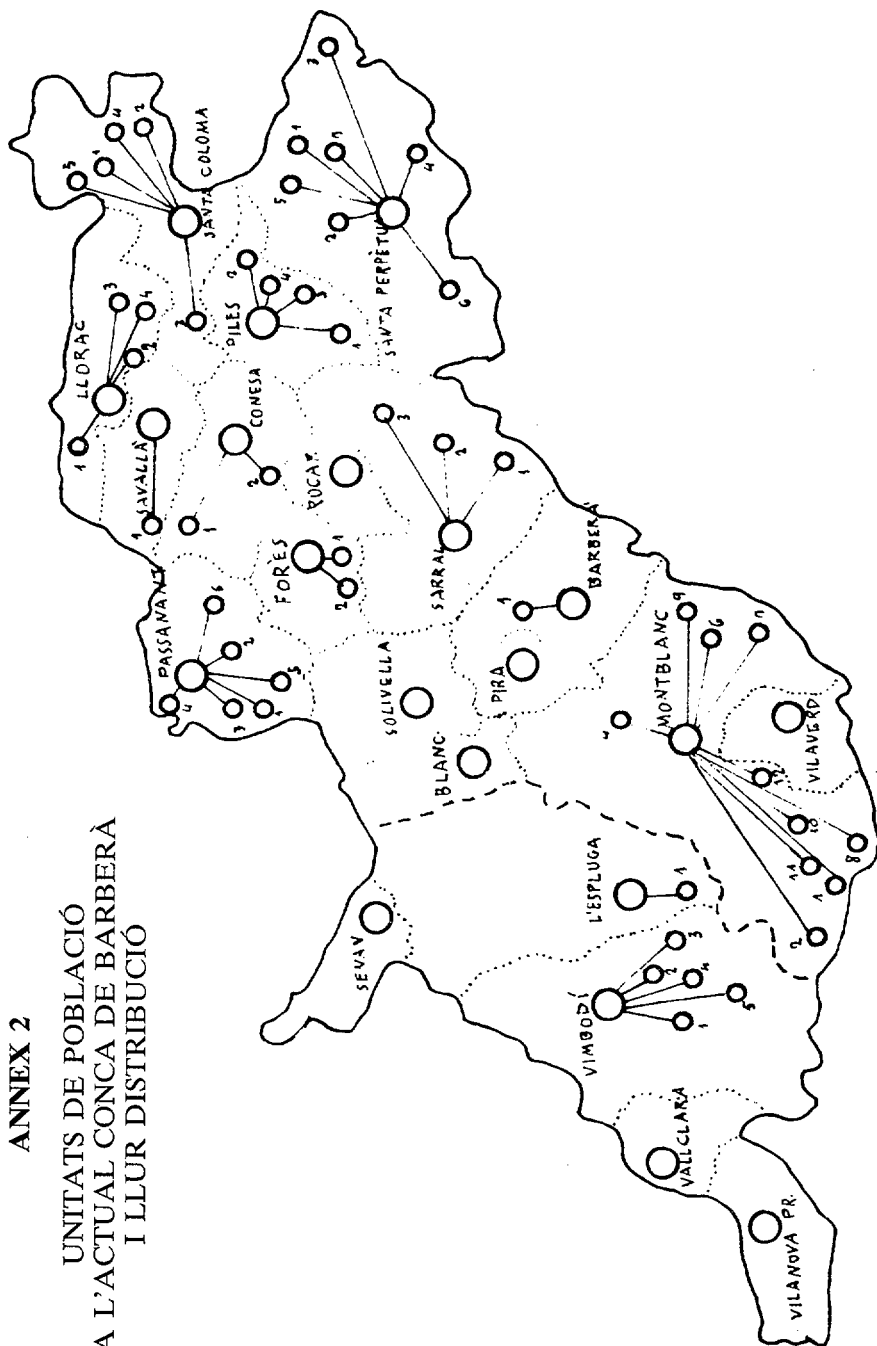
	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>5</u>	<u>6</u>
Aguiló	x	x	x			
Albió		x	x			
Almenara						
Barberà de la Conca	0	x	x	x	x	x
la Bartra						
Belltall	x	x	x			
Biure del Gaià	x	x	x			
Blancafort	x	x	x	x	x	x
Castellfollit						
la Cirera	x	x	x			
Codony						
Cogull		x	x			
els Cogullons						
Conesa	x	x	x	x	x	x
l'Espluga de Francolí	0	x	x	x	x	x
Figuerola	x		x			
el Fonoll	x		x			
La Farga						
Forès	x	x	x	x	x	x
Glorieta			x			
la Guàrdia dels Prats	x	x	x	x		
Guialmons (Guimons)		x	x			
l'Illa	x	x	x	x		
Llorac	x	x	x	x	x	x
les Masies						
Milmanda						
Mirambella						
Montalegre						
Montargull	x	x	x			
Montblanc	x	x	x	x	x	x
Montbrió de la Marca	0	x	x	x	x	
Montornés						
Ollers		x	x			
Passanant	0	x	x	x	x	x
les Piles de Gaià	x	x	x	x	x	x
Pinetell de Rojals			x			
Pira	0	x	x	x	x	x
Pla de la Bassa						
Pobla de Carivenys						
Pobla de Ferran	x		x			
Poblet		x	x			
Pontils	x	x	x			

	1	2	3	4	5	6
Prenafeta	X	X	X			
Rauric	X	X	X			
Riudabella						
Rocafort de Queralt	X	X	X	X	X	X
Rocamora de Sant Magí	X	X	X			
Rojalons						
Rojals	X	X	X	X		
les Roques	X					
Sabella	X		X			
la Sala	X	X	X			
Saladern	X					
Sant Gallart		X	X			
Santa Coloma de Queralt	X	X	X	X	X	X
Santa Perpètua de Gaià	X	X	X	X	X	X
Sarral	X	X	X	X	X	X
Savallà del Comtat	X	X	X	X	X	X
Seguer	X	X	X			
Segura		X				
Senan	X	X	X	X	X	X
Solivella	X	X	X	X	X	X
el Tallat			X			
el Titllar						
Torlanda		X	X			
Torrelles						
Vallclara	M	X	X	X	X	X
Vall de Lladrons	X					
Valldeperes						
Vallespinosa	X	X	X			
Vallverd de Queralt		X	X	X		
Vilanova de Prades	C	X	X	X	X	X
Vilaperdius						
Vilaverd	X	X	X	X	X	X
Vimbodí	X	X	X	X	X	X

X: unitat de població que consta en el document indicat.
0: no figuren al fogatge per ésser focs de l'Orde de l'Hospital.
M: llocs pertanyents al monestir de Poblet (n'hi havia d'altres).
C: llocs pertanyents al comtat de Prades.

ANNEX 2

UNITATS DE POBLACIÓ A L'ACTUAL CONCA DE BARBERÀ I LLUR DISTRIBUCIÓ

CONCA DE BARBERÀ: UNITATS DE POBLACIÓ

BARBERÀ DE LA CONCA . . .	1. Ollers
BLANCAFORT	
CONESA	1. Saladern 2. Torlanda
l'ESPLUGA DE FRANCOLÍ . . .	1. les Masies
FORÈS	1. Pla de la Bassa 2. Sabella
LLORAC	1. Albió 2. la Cirera 3. Montargull 4. Rauric
MONTBLANC	1. la Bartra 2. els Cogullons 3. la Farga 4. la Guàrdia dels Prats 6. Montornès 7. l'Illa 8. Pinetell de Rojals 9. Prenafeta 10. Rojalons 11. Rojals 12. Vall de Lladrons
PASSANANT	1. Belltall 2. el Fonoll 3. Glorieta 4. la Pobla de Ferran 5. la Sala 6. el Tallat
LES PILES DE GAIA	1. Biure del Gaià 2. Figuerola (Figueroleta) 3. Guialmons (Guimons) 4. Sant Gallart
PIRA	
ROCAFORT DE QUERALT	
STA. COLOMA DE QUERALT	1. Aguiló 2. Almenara 3. Codony 4. la Pobla de Carivenys 5. les Roques
SANTA PERPÈTUA DE GAIA	1. Montalegre 2. Pontils

	3. Rocamora de Sant Magí
	4. Seguer
	5. Valldeperes
	6. Vallespinosa
	7. Vilaperdius
SARRAL	1. Cogull
	2. Montbrió de la Marca
	3. Vallverd de Queralt
SAVALLÀ DEL COMTAT . . .	1. Segura
SEANAN	
SOLIVELLA	
VALLCLARA	
VILANOVA DE PRADES	
VILAVERD	
VIMBODÍ	1. Castellfollit
	2. Milmanda
	3. Poblet
	4. Riudabella
	5. el Titllar
	6. Torrelles

ANNEX 3

(Aquesta bibliografia complementa la que figura a l'article «Vers l'anàlisi de l'estructura interna de la Conca de Barberà» aparegut a l'Aplec de Treballs núm. 5, del Centre d'Estudis, de 1983).

- ALUJA i BANET, Tomàs (1983): *Determinació dels centres d'atracció i llur zona d'influència en funció dels equipaments municipals* (Tesi doctoral, resum).
- (1984): *Les comarques, una realitat vigent*, a «El Món» 115 (4 de maig).
- CARRERAS i PUIGDENGOLÉS, Josep M. (1981): *La Divisió Territorial de Catalunya i les necessitats administratives* a «Serra d'Or», XXIII, núm. 259 (abril).
- CANTALLOPS i VALERI, Ll. (1976): *Incidència dels nous fets urbans i territorials en la divisió territorial de 1936*, Àmbit VIII del Congrés de Cultura Catalana, reunió de la Seu. Publicat a Departament de Geografia (1983), *La nova divisió territorial de Catalunya*, Bellaterra.
- CASASSAS i SIMÓ, Lluís (1982-1983): *Hacia unos nuevos principios de ordenación territorial de base municipal en Cataluña* a «Revista de Geografia», XVI-XVII, Departament de Geografia, Universitat de Barcelona.
- (1983): *El debat comarcal des d'unes terres de personalitat tenaçment persistent*, a «Cardener», núm. 1 Institut d'Estudis Locals de Cardona.
- (1984): *La estructuració territorial de Catalunya. Antecedents*. Institut

- cionalització, «X Reunión de Estudios Regionales», pàg. 703-719 de les «Actas», León.
- (1985): *Repartiment de competències i alternatives d'organització territorial*, a «Cardener», núm. 2, Institut d'Estudis Locals de Cardona.
 - (1986): *Un debat nou sobre la divisió territorial de Catalunya: els municipis, les comarques i el poder*, a «Quaderns d'Alliberament», núm. 12, Edicions La Magrana, Barcelona.
- CASASSAS, LI. (coordin.), CLUSA, Joaquim et alii (1979): *Bases teòriques i pràctiques per a una nova divisió territorial de Catalunya*, Fundació Jaume Bofill, Barcelona.
- CASASSAS, LI., CLUSA, J. (1981): *L'organització territorial de Catalunya*, Fundació Jaume Bofill, Barcelona.
- CASASSAS, LI., CLUSA, J. (1984): *La divisió territorial de Catalunya ja tornà de l'exili*, a «El Món», núm. 109 de 23 de març, Barcelona.
- CENTRE D'ESTUDIS DE PLANIFICACIÓ (1979): *La unitat territorial com a suport de l'activitat administrativa i operativa de la Generalitat*, Barcelona.
- GIANNINI, Massimo Severo et alii (1984): *La comarca com a ens territorial*, Generalitat de Catalunya, Escola d'Administració Pública de Catalunya, Barcelona.
- GUASCH i CANTÍ, Joan (1985): *Catalunya i la seva divisió territorial*, a «El Francolí», (núms. 21 a 24) l'Espluga de Francolí.
- LLUCH, Enric, GIRAL, Eugeni et alii (1968): *Evolució de les àrees de trànsit dels autobusos de línia a Catalunya (1934-1964)*, Banca Catalana, publicacions, Barcelona (març).
- LLUCH, Enric i NEL·LO, Oriol (1983): *La Gènesi de la Divisió Territorial de Catalunya* (Edició de Documents de l'Arxiu de la Ponència), Diputació de Barcelona. (2 volums, el segon de mapes).
- (1984): *El Debat de la Divisió Territorial de Catalunya. Edició d'Estudis, Propostes i Documents (1939-1983)*, Diputació de Barcelona.
- MIR i BAGÓ, Josep (1978): *La Divisió Territorial de Catalunya: plantejament de la comarca en la segona República*, a «Administració Pública», núm. 2, Universitat Autònoma de Barcelona, Serveis de Publicacions, Bellaterra.
- (1979): *Les Mancomunitats i la crisi dels petits municipis*, a «Qüestió Ciutadana», núm. 2, (agost-setembre).
- REBAGLIATO, Joan (1975): *Les unitats territorials bàsiques als Països Catalans*, a «Miscel·lània Pau Vila», Montblanc-Martín, Granollers.
- SERRA, Ricard (1984): *Comarques i subcomarques de Catalunya*, Agrupació Catalana Colldejou de Promoció Excursionista, Mollerussa.
- (1984): *Índex toponímic i bibliogràfic. Classificació comarcal, subcomarcal i municipal de tots els pobles de Catalunya*, Agrupació Catalana Colldejou de Promoció Excursionista, Mollerussa.
- SERRANO, Josep (direc.) (1975): *Hipòtesi d'ordenació territorial de la Regió Catalana*, Fundació Bosch i Cardellach, Sabadell.
- SOLÉ i SABARÍS, LI. (1975): *Sobre el concepte de regió geogràfica i la seva evolució*, a «Miscel·lània Pau Vila», Montblanc Martín, Granollers.

- SOLER i RIBER, Joan (1975): *Estructures mercantils bàsiques als Països Catalans*, Montblanc-Martín, Granollers.
- (1976): *Estructures territorials bàsiques: la rodalia*, Àmbit VIII del Congrés de Cultura Catalana, reunió de la Seu. Publicat a Departament de Geografia (1983), «La nova divisió territorial de Catalunya», Bellaterra.
- DEP. GEOGRAFIA (1983): *La nova divisió territorial de Catalunya*, a cura de P. Riera, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- URGELL i COMA, J.M. (1976): *Nova ordenació territorial, política i administrativa de Catalunya*, Editorial Pòrtic, Barcelona.
- VILASECA, Josep M. (1978): *La Reforma de l'Administració Local de Catalunya*, obra col·lectiva, «Revista Jurídica Catalana», núm. 4, Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Catalunya, Barcelona.
- (1981): *La Divisió Territorial de Catalunya i l'Administració Pública autònoma*, a «Avui», 1, 3, 4 i 5 de març, Barcelona.